

УДК: 94(477):316.462:271.2«1932/1933»

DOI: 10.26661/swfh-2019-52-030

Політичний тиск державної влади на православну церкву в 1932-1933 рр.: погляд через призму усної історії

Т.С. Грузова

Запорізький національний університет
tanushkafun@gmail.com

Ключові слова: усна історія, церква, духовенство, церковне життя, Голодомор, політичний тиск, влада.

У статті мова йде про політичний тиск влади на православну церкву та її служителів в час активного наступу, а саме – у період упокорення голодом 1932-1933 рр. На основі збірок усних свідчень жителів різних регіонів України висвітлено трагічну картину існування церкви. Характеризуються прояви адміністративного, економічного тиску влади на духовенство та перетворення церков на клуби, кінотеатри, сховища. Підтверджується теза, що не дивлячись на прагнення влади викоринити релігію з повсякденного життя людей, віра зберігалась, церковне життя продовжувалося.

Political pressure of the public authorities on the orthodox church in 1932-1933: the view through the prism of oral history

T. Hruzova

Zaporizhzhia National University

Key words: oral history, church, priests, religious life, Holodomor, political pressure, power.

In the article, the author describes the political pressure of the Soviet authorities on the Orthodox Church and its parsons during the period of active attack, especially in the period of the genocide 1932-1933. Based on the analysis of collections of oral shreds of evidence that are less biased than official documents, which could have been deliberately produced by government structures in order to conceal genuine data, the attempt to clarify a tragic reality of the church existence was made. The process of administrative pressure is characterised, for example, the transformation of churches into clubs, cinemas, storehouse, schools and shops. Economic pressure which is unreasonable taxation system and participation in the grain procurement actions. The process of religion destruction, active atheist propaganda, as well as the elimination of churches and priesthood as a social structure, affected the moral state of priests. The feeling of uncertainty about tomorrow, pessimistic mood, fear for their lives and their families pushed them to act. There have been cases when, under the pressure of circumstances, the clergy could not resist and refuse religious duties to save themselves and their families. However, at the same time even during the fervour of the active anti-church policy, there were people who dedicated themselves to be priests and despite any warnings bore the word of God to people. Typical evidence gives the opportunity to confirm the thesis that during the Holodomor 1932-1933 in Ukraine religious life had continued in spite of the fact that the government made any attempt to eliminate religion from the everyday life of a peasant. People had remained highly religious secretly believed in God, turned to the priest to perform religious rites - to baptize their children or commit communion.

Державна незалежність поклала початок виченню раніше заборонених для дослідників тем. Все, що стосувалося політики вождів СРСР, радянськими істориками завжди висвітлювалося в яскравих тонах. У їхніх публікаціях СРСР постава-

ла країною, в якій немає проблем, а вся негативна інформація про радянську політику «плелася зовнішнім ворогом». Така доля спіткала і найтрагічніший період в історії українського народу – Голодомор 1932-1933 рр., який у радянській

історичній спадщині характеризується як голод, що виник через несприятливі погодні умови. Та завдяки історикам діаспори, зарубіжним і вітчизняним дослідникам ця проблема була переосмислена і висвітлена на весь світ. Мільйони людей дізналися про те, що це був цілеспрямований мор голодом, як засіб упокорення української нації.

Невід'ємною складовою життя українців з покоління в покоління була віра в Бога та слідування християнським традиціям. Прихід до влади більшовиків створив нові умови для життя. Релігія оголошувалася «опіумом» для народу, який лише гальмує впевнені кроки більшовицького керівництва до світлого соціалістичного майбутнього. Впродовж 1920-1930-х рр. велася активна боротьба за «маси», яка повинна була назавжди забути ім'я Бога. На зміну релігійним уявленням приходила комуністична ідеологія. Внаслідок цього, в об'єктив ворогів влади потрапляла церква та представники духовенства.

Антирелігійна кампанія, що була ініційована в 1920-х рр., не мала стовідсоткових результатів. Населення УСРР у часи непу все ще залишалося високорелігійним. Владою релігія сприймалася як знаряддя уярмлення трудящих мас, а тому мала бути цілковито викоріненою [1, с. 109]. Складовою репресивної діяльності влади по знищенню церкви як соціального організму став Голодомор.

Починаючи з 1990-х рр., і до сьогодні проблема становища церкви в часи Голодомору знайшла своє відображення переважно у ряді статей та у розділах монографій. Даній проблематиці присвятили увагу О.В. Бойко [2], О.М. Ігнатуша [3;4;5], А.М. Киридон [6], О.Д. Форостюк [1]. Проте, вони ґрунтували свої висновки головним чином на архівних документах.

Потужною джерельною базою у вивченні проблеми становища церкви у трагічні 1932-1933 роки є усна історія. Свідчення тих, хто пережив страшні сторінки життя, є невід'ємною складовою в опрацюванні проблеми. Адже вони є менш заангажованими у порівнянні з офіційними документами, що могли навмисно бути сфабриковані владними структурами для приховання правдивих даних. Звичайно, свідчення очевидців є занадто фрагментарними, адже більшість людей, спогади яких були зафіксовані та опубліковані, в 1930-ті роки були дітьми. Окрім цього, згадки про трагічні сторінки української історії сфокусовані на село, в якому жили опитувані люди, або ж на район. Та все ж, усні свідчення є цінним джерелом, які в сукупності з архівними джерелами дають змогу досліднику побачити та відтворити події вісімдесятирічної давнини як на мікро-, так і на макрорівні.

Головна мета статті – спираючись на матеріали усної історії, зокрема – збірки «Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США» [7], «Усна історія степової України» [8], «Усна історія Голодомору 1932-1933 років у Північному Приазов'ї. Матеріали історико-археографічних експедицій» [9] та інші, висвітлити трагічний період існування церкви та її служителів під час активного політичного тиску державної влади.

Важливим внеском у дослідження проблематики геноциду українського народу 1932-1933 рр. стала робота американського дослідника Д. Мейса. З 1986 по 1990 рр. він був виконавчим директором конгресово-президентської комісії з дослідження проблематики голоду в Україні. Впродовж 1983-1984 рр. було здійснено опитування очевидців страшних подій за методикою «oral history», в результаті якого світ побачило чотирьохтомне видання «Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США». Для нас ця збірка є цінною тому, що вона дає змогу проаналізувати становище православної церкви та духовенства України в 1932-1933 рр. Зафіксовані свідчення дають змогу відчувати переживання та біль, які завдавали людям; розпач від руйнування святинь та заборону шанувати усталені традиції.

Протягом 1999-2007 рр. Запорізьким науковим товариством імені Я.П. Новицького, Міжнародною громадською організацією «Інститут україніки», Інститутом української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України та Інститутом усної історії Запорізького національного університету проводилася плідна робота з вивчення історії Степової України. Результатом багаторічної праці стало десяти томне видання матеріалів «Усна історія Степової України». Видання знайомить з історією життя людей різних селищ та міст Південної України. Кожна розповідь особлива, в ній всі барви людських почуттів – від болю та переживань до безмежного щастя та любові. Окрім згадок про національні традиції, життя при різних вождях та викладу власних думок, жителі часто згадують про церковне життя у зазначених нами хронологічних рамках. Типовість розповідей про зруйнування церков, перетворення їх на різні сховища чи будинки культури є важливим джерелом, які разом з документами реконструюють повномасштабну картину подій.

З 2007 р. по 2009 р. Бердянським державним педагогічним університетом було здійснено ряд експедицій в села Північного Приазов'я. Як

результат, завдяки підтримці Бердянського осередку наукового товариства імені Я.П. Новицького, у 2009 р. було опубліковано збірку «Усна історія Голодомору 1932-1933 років у Північному Приазов'ї. Матеріали історико-археографічних експедицій». Упорядники в першу чергу акцентували увагу на Голодомор – як виживали люди, як шукали порятунку. У збірниках побіжно згадується про церковне життя, а точніше – його залишки. Таким чином, кожна зі збірок є важливою для характеристики релігійного життя в зазначені трагічні роки.

У період колективізації влада урізноманітнила способи припинення функціонування релігійних споруд. Одним з найпоширеніших стало використання церкви для зберігання зерна. Ряд проаналізованих нами свідчень очевидців, які пережили Голодомор 1932-1933 рр., а також тих, хто чув від батьків чи рідних про зlodіяння влади щодо церкви, дають нам можливість констатувати той факт, що використання церковних споруд для сільськогосподарських потреб було навмисне спровокованою акцією радянської влади. Так, жителька з села Осича Балка Звенигородського району Київської області вважала, що дії проти церкви були наказом: «церкви немає, Бога немає...» [10, с. 539]. Костянтин Степовий, син заможного селянина з Полтавщини, в усних свідченнях згадував, що в ході політики влади щодо релігії дві церкви в його селі закрили: «...церкви були позамикані скрізь...» [11, с.322].

При цьому закриті церкви масово перетворювали на склади та зерносховища. Кругляк Марія з села Мала Білозірка Василівського району нинішньої Запорізької області у своїх споминах згадує не лише про голод, а й про переобладнання церковних будівель в 1930-ті рр.: «церкву закрили десь в 31-м – 33-м, зробили склад» [12, с.17]. Мешканка села Гоголів поблизу Києва зазначала: «...вони закрили церкви і зробили зсипний пункт» [13, с.391]. Подібне становище описує оповідач родом із Зіньківського району Полтавської області «...в 30-му, в 32-му, 33-му, як забирали хліб, то все в церкву зсипали [14, с.295]; «зерно туди завозили» [15, с.229]. Таким чином, церкви були зачинені для богослужінь, і в той же час, їх відкривали в якості комор. Такі дії не могли безслідно впливати на релігійні почуття селянства.

Окрім цього, звичайною для кінця 1920-х – початку 1930-х рр. була практика перетворювати церкви на заклади культури – клуби чи кінотеатри. Галина Білоус, дочка заможного селянина, якого розкуркулили в 1929 році, з села Брагинів-

ка Петропавлівського району Дніпропетровської області, зазначала, що в їхньому селі була церква, але «в 30-х роках її зруйнували, зробили з неї клуб» [16, с.12]. Сестри Пензій Домаха Микитівна та Марія Микитівна з села Мала Білозірка згадували, що «при колхозах у церкві клуб був, кіно...» [17, с.99]. Зазначені вище приклади були типовими та мали всеукраїнський масштаб. Майже в кожному населеному пункті церкві знаходили різноманітне застосування.

Дзвіниці, бані, хрести знімали з церков. Дахи робили такі, як і в будинках. Такі вчинки мали на меті десакралізувати образ святині, прирівняти її до звичайних споруд.

Займалися оскверненням та наругою переважно активісти-комсомольці. Так, Марія Сенишин, донька селянина-середняка з села Михайлівка Коростенського району Житомирської області, згадувала, що 1933 р. в сусідньому селі на церкві був хрест, ніхто не наважувався його знімати. Довелося визвати партійця, який без сумніння виконав те, що місцеві не були в змозі зробити. Селяни всі стали на коліна і почали молитися [18, с.96-97]. Тож бачимо, що місцеві жителі болісно сприймали події, які були пов'язані з церквою і не наважувалися здійснити наругу, яку з легкістю виконували партійці.

Окрім переобладнання церков в комори чи заклади культури, були й інші способи закрити церкву. Хвороблива уява місцевої влади була різноманітною. Наприклад, церква могла служити приміщенням для навчання чи звичайнісіньким гаражем! Зокрема, в місті Довбиш на Житомирщині, місцевий собор використовували в якості бази для проходження курсів кавалерійського складу [19, с.65]. Як згадувала анонімна оповідачка 1918 р.н., на Київщині з Петропавлівської церкви зробили фабрику для фотоапаратів [20, с. 161]. На Харківщині – в церковному приміщенні розмістилася сторожа, туди вганяли трактори [21, с.67], іншу церкву переобладнали в склад для бензину [22, с.28], з Благовіщенського собору зробили конюшню [23, с.21]. У Миргороді – склад пляшок для мінеральної води «Мірад» [24, с. 477]. На Донбасі з церкви зробили хату-читальню [25, с. 350]. На Полтавщині – школу [26, с. 316]. У Дніпропетровську з церкви робили магазин де торгували харчами [27, с. 254]. В селі Мала Білозірка Василівського району Запорізької області – склад ядохімікатів [28, с. 28], а в селі Чубарівка Пологівського району – ветеринарну дільницю [29, с.13].

Інколи, влада взагалі не хотіла займатися переобладнанням церков, а тому вони часто пусто-

вали: «...гарна церква, а її закрили просто, нічого не робили» [30, с. 200]. Крім цього, церкви розбирали. Так, Отець Федір Коваленко згадує, що в селі Лютенька Гадяцького району нинішньої Полтавської області «...Воскресінську церкву розтягнули і нічого не збудували з неї» [31, с. 144]. Про схожі випадки згадано в усних свідченнях Єфросини Зорі з Лубен «...в нас розкидали... монастир був... розкидали» [32, с.335]; «церкву цю бідну розібрали й ні зробили ні зерносховища, нічого, так стояла запущена» [25, с. 349].

Бували ж випадки, коли церкви, храми чи синагоги варварськи зрівнювали з землею – підпалювали або підривали: «дерев'яні ламали й палили» [33, с.513]. Галина Дорош згадувала, як на Черкащині «...в селі в Жовнені, насипали пшеницю і запалили церкву...» [34, с.511].

Жителька Донецької області в усних свідченнях згадувала випадок, коли під церкву поклали динаміт і зрівняли з землею, а потім на святому місці збудували кінотеатр [35, с. 536]. Схожу ситуацію описував житель Полтавщини: «цегляну церкву підірвали, підложили динамітом, і вона злетіла, розсипалася...» [25, с.350] та жителька Дніпропетровщини: «Кам'яним підкладали таке, що розвалювало...» [33, с.513]. Такі низько моральні вчинки підтверджують й дослідники. О.Д. Форостюк зазначає, що у 1930-ті рр. підірвані були Миколаївський собор, Вознесенська, Воскресенська, Казанська, Троїцька церкви у Луганську, Покровський собор у Старобільську, Миколаївська церква у селищі Станично-Луганському та інші [1, с.129]. О.М. Ігнатуша згадує про підірив собору в місті Мелітополі, на місці якого влаштували критий ринок. Незадовго до згаданого вище випадку, в селі Кизияр в повітря висадили Свято-Троїцьку церкву [3, с. 248].

Аналіз усних свідчень дає підстави говорити й про те, що окрім осквернення релігійних споруд, комсомольці не цуралися будувати на місці вчорашніх церков собі хати: «комнезами і партійці розтягли – той собі на хату, той на дрова, той на те...» [31, с. 144]. Віктор Харченко з села Хмельове на Кіровоградщині згадував випадок, коли церкву розбирали на паливо [36, с. 159]. Розбирали церкви не лише атеїсти-комсомольці. Бруднити руки доводилося і місцевим жителям, які вірили в Бога, ходили до церкви та молилися. Згідно проаналізованих усних свідчень, такі вчинки коїли за відсутності вибору. Житель Полтавщини зазначав, що наказ радянської влади не можна було ігнорувати, так як це у вищих структурах інтерпретувалося ніби ти проти радянської влади [25, с. 349].

Лиха доля спіткала і церковне майно. Жителька Великої Багачки районного центру Полтавської області пригадувала, як активісти виманили ключі від церкви і щодуху розбивали, трошили все, що бачили, зі співами та криками. Знімали образи й кидали їх на підлогу, стрибали й танцювали на них [37, с. 592, 594]! В селі Горби на Полтавщині – майно повиносили і підпалили коло церкви [38, с. 194]. Схожі випадки наруги були і в інших (нинішніх) областях України – Житомирській [39, с.94], Запорізькій [40, с. 205] Дніпропетровській [41, с. 227].

Церковні речі нерідко забирали після масових погромів задля порятунку. Житель Полтавщини згадує, що «були такі люди старші й ті дещо позабірали – книги, всяке таке» [25, с. 349]. Пані Марія з Київської області зазначала, що під час погромів у церквах, святі ікони теж викидали, тому «жінки розбирали їх» [42, с. 551]. Олексій Сонипул з Чернігівської області згадував випадок, коли розвалили церкву «батько приніс додому ...книжок від церкви» [43, с. 287]. Марія Татара з села Сурсько-Михайлівка Дніпропетровської області в усних свідченнях пригадувала, як після осквернення церкви «моєї мами рідна сестра принесла оте, як батюшка причащає ... бо святе» [44, с. 116]. Попри те, що атеїстично налаштовані комсомольці знищували все, що було пов'язане з церквою, місцеві жителі намагалися врятувати від потали та зберегти залишки церковного майна.

Селяни з різних куточків України болісно сприймали наругу над церквою. Не дивлячись на те, що з початку правління радянської влади велася активна атеїстична пропаганда, все ж населення залишалося глибоко віруючим і шанувало традиції. Тому масове осквернення церков болісно сприймалося жителями різних сіл, районів та областей України. Інколи навіть могли клясти тих, хто знімав дзвони та хрести. Жителька села Ступки нинішньої Полтавщини зазначала, що під час таких дій «люди й кляли, щоб вони (активісти – Т.Г.) попадали, щоб їх Бог наказав» [45, с. 351].

Мешканці сіл хоч і ставали на захист церков та священнослужителів, але вдіяти нічого не могли: «То так собі приятель приятелеві скаже, а так, щоб виступав за церкву, то зараз заарештовували й завозили куди не треба» [10, с. 359]. Жителька села Корчівка Черняхівського району Житомирської області, згадуючи про наступ на церкву в 1930-х рр., зазначала, що «... люди спротивлялися... багато, але що зроблять?» [46, с. 31]. Анатолій Рожнятовський з хутора Волосінь Макарівського району Київської області згадував, що в той період часу ніхто не наважувався актив-

но відстоювати інтереси церкви, йти проти влади, адже за це могли карати «зразу якийсь Сибір, або ще гірше...» [47, с. 175]. Аналізуючи усні свідчення, можемо зазначити, що багато людей були незадоволені політикою влади щодо знищення церкви як соціального організму на селі. Але при цьому активної протидії, яка б виходила за рамки родинного чи сусідського обговорення, не було. Мешканці сіл могли проклинати чи з осудом дивитися на активістів, молитися навколішках під час мародерських дій, але не більше. Перепоною для більшості був страх за власне життя, життя рідних; страх понести покарання без вини.

Складовою репресивної політики проти церкви та духовенства був економічний тиск. Священників змушували на рівні з іншими людьми брати участь у хлібозаготівельних акціях та сплачувати податки, які виплатити було неможливо. Така процедура тиску була характерна для всіх областей України. Житель села Мала Білозірка нинішньої Запорізької області в своїх усних свідченнях згадував, як на місцевого священика накладали податок. В голодні роки лише завдяки небадьужим він зміг здати спочатку 50 кг., а потім і 100 кг. Тому, аби закрити церкву, активісти-комсомольці підклали вночі священику два мішки зерна, наступного ранку прийшли з обшуком і знайшли нещодавно підкладене. Священика з села виселили, а церкву закрили [48, с. 201].

Непомірними були й обсяги оподаткування. Духовенство не мало змоги виплачувати шалені суми нав'язані державою. За невчасну виплату церковнослужителів карали штрафом, або гірше: «наклали податок, який, вони добре знали, що ти не виконаєш. За невиконання здачі судили і відсилали в Сибір» [49, с. 551]. Аби цього не сталося, на допомогу представникам духовенства йшли звичайні люди, зокрема – жінки. Вони збиралися в гурт і ходили по хатах просили допомогти, хто чим зможе. Такі вчинки давали можливість священику виплатити податок. Часто не минало й декілька днів, як надсилали документ про новий податок, ще більший ніж попередній [50, с. 255]. Про схожий випадок знуцання в селі Тулиголове Кролевецького району нинішньої Сумської області згадував Григорій Самійленко. Церкву то відкривали, то закривали, а на додачу місцеві партійці говорили: «Це вже є вам кара за те, що невчасно заплатили – нате знов!» [51, с. 134].

Наведені вище факти підтверджують й дослідники. Зокрема, А.М. Киридон наводить наглядний приклад. У 1932 р. на Київську Софійську парафію наклали 10 000 крб. податку. Коли парафія зі скреготом виплатила цю суму, через декілька

місяців наклали ще 20 000 крб. [6, с. 182]. Про аналогічний випадок непомірного оподаткування пише й О.М. Ігнатуша. У 1928-1929 рр. релігійна громада Різдово-Богородицької церкви села Пушкарне Харківської області виплачувала 400 крб. з будівель, то вже у 1933 р. від неї вимагали 1000 крб. податку, а на кінець вказаного року 2129 крб.! [4, с. 116]. На думку О.В. Бойка, таким чином власті навмисно розорювали церковні громади, аби люди скоріш виходили з них [2, с. 220].

Жорстка політика влади, нечуваний податковий, адміністративний тиск призводив до вимирання церковного осередку. На 1932 р. з'явилися райони, де не було жодної релігійної організації. На початку 1940-х рр. у Вінницькій, Сумській, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській областях не лишилося православних храмів, у Харківській, Полтавській, Луганській – по одному [4, с. 120]!

Не дивлячись на прагнення влади викоринити релігію з повсякденного життя селянина, все ж церковне життя продовжувалося у 1930-х рр. Населення потай вірило в Бога, зверталось до батюшки аби похрестити дитину чи здійснити причастя. Наприклад, Поліна Кіркова з села Андріївка нинішньої Запорізької області зазначала, що віра була потрібна завжди, кожен молився аби Господь відвів голод, допоміг [52, с. 61]. Типовими до вищезазначених є згадки й Катерини Корсун з села Комиш-Зоря [53, с. 360].

Анонімний оповідач 1906 р.н. з Полтавщини згадував, що «до церков не йшли, шукали священика на дому і хрестили дітей» [54, с.369]. Валентина Законів з Києва згадувала, як «вночі просили, і він (священик – Т.Г.) приходив та й дітей хрестив». Відбувалися ці релігійні таїнства без документів, метричних книг, аби ніхто не довідався [55, с. 781]. Таким чином, попри всі спроби влади викоринити релігійну свідомість, населення все ще залишалося вірним своїм усталеним традиціям.

Священнослужителі, на долю яких випало гоніння та знуцання, не залишали людей на вірну смерть в голодні роки. Священик з Одеси Микита Морозовський всі харчі віддавав простому люду, а сам з сім'єю в 1933 р. помер голодною смертю [56, с.57].

Іншим наглядним прикладом є історія колишнього священика Олексія Воблого. Він врятував від голодної смерті 28 дітей. Будучи директором школи в селі Піскошне Веселівського району Дніпропетровської (нині Запорізької) області, Олексій Воблий в розпал Голодомору вимагав, аби діти приходили в школу. Тут вони мали змогу раз у день з'їсти тарілку супу та випити чай [56, с. 216].

Василь Жураховський, уродженець нинішньої Сумської області, в своїх усних свідченнях згадував про місцевого священика Трисвилья Чербинського завдяки якому оповідач вижив в голодні роки [57, с. 229]. Ціною власного життя священнослужителі рятували людей, поки в їх будинках проводили обшуки і звинувачували в «контрреволюції».

Процес знищення церков та духовенства як соціального організму негативно вплинув на моральний стан священнослужителів. Невпевненість у завтрашньому дні, песимістичні настрої, страх за своє життя та рідних підкошувало їх. Бували випадки, коли під тиском обставин, аби врятувати себе і сім'ю, священнослужителі не витримували і зрікалися сану. Наприклад, згідно з розповіддю Олександри Биковець з Полтавщини, у період гонінь на церкву отець Микола Юрченко бідував, правити в церкві йому не давали, тому довелося піти на крайні заходи – відмовитися від своїх релігійних переконань: «...без ніяких засобів на життя й існування, і семеро дітей – треба нагодувати, треба взути й одягти... ця біда його змушувала, він відрікся» [37, с. 582]. Після цього вчинку, він отримав роботу секретарем у сільраді, але зміг пропрацювати там не довго. Через декілька місяців його арештували й вислали.

Подібний випадок стався в Одеській області. Так, житель Одеси згадував, що після закриття церкви наприкінці 1920-х рр., місцевий священик визнав, що релігія є «опіумом». Коли у священика запитали, чому він так вчинив, той відповів: «Я маю троє синів. Я мушу за них дбати» [58, с. 70].

Згідно з усними свідченнями, відмова від релігійного сану була не такою масовою. Навпаки, навіть у розпал активної антицерковної політики

були люди, які попри всі попередження висвячувалися у священнослужителі, і несли слово Боже людям. Такі факти підтверджують дослідники. Зокрема, А.М. Киридон зазначає, що в 1931 р. від сану відмовилося 47 осіб, а висвятилися – 81 [6, 185].

Отож, підсумовуючи, можемо сказати, що залучення усних свідчень до наукового обігу є важливою складовою для вивчення історичних подій. Проаналізовані нами збірки дають можливість подивитися на події вісімдесятирічної давнини під кутом сприйняття сучасниками – пересічними громадянами. Типовість свідчень дає змогу підкреслити той факт, що релігійне життя в Україні в часи Голодомору 1932-1933 рр. продовжувалося. Прагнення влади активно викоринити релігійний світогляд людей, знищити церкву, в прямому і переносному сенсі слова, залишилися без успіху. Кожна оповідь підкреслює тезу, що віра в Бога, віра священику залишалися непорушними. Звичайно, віра на показ не виставлялась, адже за такі вчинки могло бути жорстке покарання, але ментально та у вузькому колі вдома – все залишалося без змін. Безумовно, тяжкі випробування, що випали на долю священнослужителів та вірян – непомірне оподаткування, знищення релігійних споруд не проходило безслідно. Хтось підкорявся системі, аби вижити та врятувати своїх рідних, хтось – не пішов на поступки і страждав за свої переконання. Проте, знищити віру та церкву атеїстична влада не спромоглась. Таким чином, проаналізовані усні свідчення разом з архівними документами, роботами дослідників є важливим джерелом, яке відкриває завісу тогочасних жаклих подій, які забрали з собою у вічність мільйони невинних душ.

Джерела та література

1. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917-1941 роках. Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. 166 с.
2. Бойко О.В. Православна церква на Дніпропетровщині в роки Голодомору (1932-1933 рр.). Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.]. 2011. Вип. 9. С. 214-222.
3. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.
4. Ігнатуша О.М. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932–1933 рр. Голодомор 1932–1933: Запорізький вимір. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 112-127.
5. Ігнатуша О.М. Комісія у справах культів при Президіях ВЦВК РСФРР і ЦВК СРСР та її значення для України (1929–1938 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2011. Вип. XXXI. С. 231-243.
6. Киридон А.М. Держава-Церква-Суспільство: інверсна трансформація в суспільстві. Рівне: РІС КСУ, 2011. 216 с.
7. Великий голод в Україні 1932–1933 років у IV т. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Києво-Могилянська академія», 2008. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21STR=0009817 (дата звернення: 25.02.2019).

8. Усна історія Степової України у 10 т. URL: <http://uamoderna.com/biblioteka/usna-istoriya-stepovoi-ukraini> (дата звернення: 15.02.1019)
9. Усна історія Голодомору 1932-1933 років у Північному Приазов'ї. Матеріали історико-археографічних експедицій. Запоріжжя. Тандем. 2009. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21STR=0009241 (дата звернення: 16.02.2019).
10. Інтерв'ю LH19. Анонімна оповідачка, 1903 р. н., с. Осича Балка (Лисича Балка), Звенигородський (Катеринопільський) район, Київська (Черкаська) область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 1. 2008. С. 356-365.
11. Інтерв'ю LH16. Костянтин Степовий, Полтавщина. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 1. 2008. С. 312-327.
12. Кругляк Марія Василівна, 1916 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області. Опитування провели А.В. Бойко та О.О. Батура (3-4 липня, 2001 р.). Усна історія Степової України. Том 2. Запоріжжя: Тандем. 2008. С. 13-37.
13. Інтерв'ю LH21. Анонімна оповідачка, 1906 р. н., с. Гоголів, Броварський район, Київська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 1. 2008. С. 377-397.
14. Інтерв'ю LH14. Анонімний оповідач, 1903 р. н., Зіньківський район, Полтавська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 1. 2008. С. 285-304.
15. № 92. – 2009 р., січень 5. – с. Обіточне Чернігівського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Кулик Олександром Григорівною, 1918 року народження, мешканкою с. Обіточне Запорізької області, проведене І.П. Дерман (БДПУ). Усна історія Голодомору 1932-1933 років у Північному Приазов'ї. Матеріали історико-археографічних експедицій. Запоріжжя: Тандем, 2009. С. 228-231.
16. Інтерв'ю SW62. Галина Біловус, 1927 р. н., с. Брагинівка, Петропавлівський район, Дніпропетровська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 3. 2008. С. 11-17.
17. Пензій Домаха Микитівна, 1914 року народження, Пензій Марія Микитівна, 1930 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області. Опитування провели І.В. Савченко та В.В. Гончаров (липень, 2001 р.). Усна історія Степової України. Том 3. Запоріжжя: Тандем. 2008. С. 90-100.
18. Інтерв'ю LH01. Марія Сенишин, 1925 р. н., с. Михайлівка, Коростенський район, Житомирська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 1. 2008. С. 88-107.
19. Інтерв'ю LH57. Михайло Френкін, 1910 р. н., м. Баку. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 2. 2008. С. 58-68.
20. Інтерв'ю LH65. Анонімна оповідачка, 1918 р. н., м. Київ. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 2. 2008. С. 161-181.
21. Інтерв'ю SW68. Анонімний оповідач, 1918 р. н., Харківська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 3. 2008. С. 64-68.
22. Інтерв'ю SW63. Євдокія Шкварченко, 1908 р. н., с. Буденівка, Дергачівський район, Харківська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 3. 2008. С. 18-29.
23. Інтерв'ю LH54. Анонімна оповідачка, 1908 р. н., Гадяцький район, Полтавська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 2. 2008. С. 5-29.
24. Інтерв'ю LH26. Анонімний оповідач, 1910 р. н., м. Миргород, Полтавська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 1. 2008. С. 461-494.
25. Інтерв'ю LH18. Анонімний оповідач, 1908 р. н., Полтавщина. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 1. 2008. С. 338-355.
26. Інтерв'ю SW16. Анонімний оповідач, 1908 р. н., Полтавська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 2. 2008. С. 314-318.
27. Інтерв'ю LH12. Анонімна оповідачка, 1905 р. н., м. Катеринослав (Дніпропетровськ). Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 1. 2008. С. 244-268.
28. Чигрин Клавдія Василівна, 1926 року народження, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області. Опитування провели І.В. Савченко та В.В. Гончаров (липень, 2001 р.). Усна історія Степової України. Том 3. Запоріжжя: Тандем. 2008. С. 25-35.
29. Барахова Катерина Савішна, 1928 року народження, с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області. Опитування провели М.С. Томілін та Н.Ю. Краснянська, 2 липня 2006 року. Усна історія Степової України. Том 7. Запоріжжя: Тандем. 2008. С. 7-14.
30. Інтерв'ю SW81. Анонімна оповідачка, 1910 р. н., м. Сахновщина, Харківська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 3. 2008. С. 199-206.
31. Інтерв'ю LH63. Федір Коваленко, 1925 р. н., Гадяцький район, Полтавська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 2. 2008. С. 138-150.
32. Інтерв'ю LH17. Євфрозина Зоря, 1906 р. н., хутір Круглик, Гадяцький район, Полтавська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 1. 2008. С. 328-337.

33. Інтерв'ю SW39. Анонімна оповідачка, 1904 р. н., хутір Зелена Балка, Петропавлівський район, Дніпропетровська область. Великий голод в Україні Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 2. 2008. С. 507-533.
34. Інтерв'ю UFRC12. Галина Дорош, 1920 р. н., с. Вереміївка, Градизький район, Полтавська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 3. 2008. С. 508-515.
35. Інтерв'ю SW40. Анонімна оповідачка, 1915 р. н., м. Юзівка (Донецьк). Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 2. 2008. С. 534-537.
36. Інтерв'ю LH64. Віктор Харченко, 1921 р. н., Маловисківський район, Кіровоградська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 2. 2008. С.151-160.
37. Інтерв'ю LH32. Олександра Биковець, 1901 р. н., смт Велика Багачка, Полтавська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 1. 2008. С.576-595.
38. Інтерв'ю LH08. Федір Капуста, 1900 р. н., с. Горби, Полтавська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 1. 2008. С. 175-197.
39. Інтерв'ю LH01. Марія Сенишин, 1925 р. н., с. Михайлівка, Коростенський район, Житомирська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 1. 2008. С. 88-107.
40. Розповідь мешканки с. Мала Білозірка [Єфросинія, прізвища не зазначено]. Записи Володимира Комова. Усна історія Степової України. Том 3. Запоріжжя: Тандем, 2008. С. 205-212.
41. Інтерв'ю SW83. Теодора Трипняк, 1924 р. н., с. Аозуватка, Царичанський район, Дніпропетровська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 3. 2008. С. 219-231.
42. Інтерв'ю SW42. Марія С., 1907 р. н., Золотоніський район, Полтавщина (Черкаська область). Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 2. 2008. С. 544-569.
43. Інтерв'ю SW89. Володимир Йосипович Прокопчук, 1920 р. н., с. Кустівці, Уланівський (Хмельницький) район, Вінницька область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 3. 2008. С. 286-297.
44. Татара Іван Іванович, 1926 року народження, Татара Марія Михайлівна, 1930 року народження, с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області. Опитування провели В.В. Ликова і Г.В. Леснікова (6 червня, 2009 р.). Усна історія Степової України. Том 8. Запоріжжя: Тандем, 2008. С. 98-117.
45. Інтерв'ю SW21. Анонімна оповідачка, 1926 р. н., с. Ступки, Зіньківський район, Полтавська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 2. 2008. С. 350-361.
46. Інтерв'ю SW64. Анонімна оповідачка, 1916 р. н., с. Корчівка, Черняхівський район, Житомирська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 3. 2008. С.30-37.
47. Інтерв'ю SW78. Анатолій Рожнятовський, 1924 р. н., с. Волосін, Макарівецький район, Київська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 3. 2008. С.174-186.
48. Розповідь чоловіка, мешканця с. Мала Білозірка [прізвища не зазначено] Записи Володимира Комова. Усна історія Степової України. Том 3. Запоріжжя: Тандем. 2008. с. 198-202.
49. Інтерв'ю LH29. Дмитро Корнієнко, 1918 р. н., Понорницький район, Чернігівська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 1. 2008. С. 538-554.
50. Інтерв'ю SW09. Григорій Мороз, 1920 р. н., с. Миколаївка, Буринський район, Чернігівська (Сумська) область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 2. 2008. С.254-267.
51. Інтерв'ю С. SW74. Григорій Самійленко, 1915 р. н., с. Тулиголове, Кролевецький район, Сумська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 3. С. 133-147.
52. No 24. – 2008 р., січень 12. – с. Андрівка Бердянського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Кірковою Поліною Дмитрівною, 1913 року народження, мешканкою с. Андрівка Запорізької області, проведене П.О. Назаровим (БДПУ). Усна історія Голодомору 1932-1933 років у Північному Приазов'ї. Матеріали історико-археологічних експедицій. Запоріжжя: Тандем, 2009. С.60-61.
53. No 122. –2009 р., лютий 3. – смт. Комиш-Зоря Куйбишевського району Запорізької області. – Інтерв'ю з Корсун Катериною Федосіївною, 1925 року народження, мешканкою смт. Комиш-Зоря Запорізької області, проведене С.В Палій (БДПУ). Усна історія Голодомору 1932-1933 років у Північному Приазов'ї. Матеріали історико-археологічних експедицій. Запоріжжя: Тандем, 2009. С. 357-360.
54. Інтерв'ю SW22. Анонімний оповідач, 1906 р. н., Полтавська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 2. 2008. С. 362-374.
55. Інтерв'ю SW57. Валентина Законів, 1924 р. н., м. Київ. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 2. 2008. С. 773-783.
56. Людяність у нелюдяний час / упоряд. В. С. Тилішак, В. М. Яременко 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Смолоскип, 2018. 288 с.
57. Інтерв'ю SW06. Василь Григорович Жураховський, 1914 р. н., с. Заруддя, Роменський район, Сумська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 2. 2008. С. 228-235.
58. Інтерв'ю SW69. Анонімний оповідач, 1915 р. н., Савранський район, Одеська область. Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії конгресу США. Том 3. 2008. С. 69-84.